

Gündelik Hayatta Laiklik: Üniversiteler

İzlenimler

Zeynep Gambetti*

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesi kapsamında yapılan “eğitim” temalı toplantılardan üniversite odaklı olanı, 23 Mayıs 2009’da İstanbul’da gerçekleşti. Projenin bu ikinci toplantısı, eğitim ile laikliğin ilişkisinin irdelenmesine üniversitelerden başlamayı hedefliyordu.

Toplantıda katılımcılar, var olan eğitim sisteminin laiklik merceğinden değerlendirmesini yapmakla kalmayıp; ayrıca “olan” ile “olması gereken” arasındaki uçurum ve/veya çelişkileri de tespit etmeye çalıştı. Amaç, laikliği bir veri olarak almaktansa, eğitim sisteminde somutluk bulan laiklik pratiklerinin kazanç ve kayıplarının neler olduğunu alternatif (ve ideal) uygulama tahayyülleri ölçeğinde tartmak ve tartışmaktı.

Toplantıya Türkiye’nin çeşitli üniversitelerinden ve sivil toplum kuruluşlarından (STK) yirmi bir kişi katıldı. Farklı siyasal eğilimlerin ve inanç gruplarının toplantıda temsil edilmesine özen gösterildiyse de Alevi, Musevi ve Rum cemaatlerinden katılım sağlanamadı.

Bu metinde, tartışmaya bir eksen oluşturma amacıyla önceden hazırlanarak katılımcılara gönderilen kılavuz sorular** özetlenerek nasıl bir tartışma zemini tasarlandığı ortaya konulacak, ardından toplantı boyunca tartışmaların hangi sorular/konular etrafında yoğunlaştığı aktarılacaktır. Son olarak da, toplantıya ilişkin gözlemler ve öneriler sunulacaktır.

Kılavuz Sorular

Tartışmaya yön verme niyetiyle hazırlanan kılavuz sorular, dört eksende toplanmıştı. Birinci eksen, “Laik eğitim ve Laiklik Eğitimi” başlığı altında eğitim ile laiklik arasındaki olası kesişme noktalarını belirlemeyi amaçlıyordu. Bu bağlamda laik eğitimin somut olarak ne anlama geldiğinin sorgulanması tasarlanmıştı. Alt başlıklar arasında laikliğin nasıl öğretildiği veya öğretilebileceği; özgürlük, eşitlik ve birlikte yaşama etiğinin eğitimdeki yerinin ne olduğu; vatandaşlık, Atatürk ilkeleri ve devrim tarihi, bilim, felsefe ve modernleşme tarihi eğitimi gibi laiklikle ilintili olabilecek konularda nasıl bir eğitim verildiği üzerine sorular yer alıyordu. Bunu takip eden diğer temalar, laik bir sistemde din ve ahlak eğitiminin nasıl verildiği/verilmesi gerektiğiyle ilgiliydi. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, ilahiyat fakülteleri, imam-hatip liseleri, azınlık okulları, farklı dinlerin eğitimi ile laiklik arasındaki ilişkilerin kurulması hedefleniyordu. Ayrıca laiklik üzerine nasıl bir bilgi üretildiği, laikliğin nasıl araştırılacağı da alt başlıklardan birini oluşturuyordu.

Toplantının asıl amacı, ikinci eksen olan “Üniversitede Laiklik” başlığı etrafında hem teorik, hem de Türkiye gerçekliğini değerlendiren bir tartışma zemini yaratmaktı. Bu bağlamda, bilgi ve meslek edinme işlevi açısından Türkiye’deki laik üniversite kavramının kimlere ne sunduğunu tespit etmek önem kazanıyordu. Üniversiteyi öğrenci, öğretim elemanı, idari görevli, çalışan vb. bileşenleriyle birlikte düşünerek, dinin nasıl bir rol oynadığı/oynaması gerektiğinin sorgulanması bekleniyordu. Çeşitli simetri ve asimetri ilişkilerinde (örneğin öğretim üyesi ile öğrenciler, yöneticiler ile personel arasında) laiklik pratiklerinin, laiklik tanımlarının kapsayıcılığı ve dışlayıcılığının, laikliğin hukuki çerçevesinin nasıl alanlar açtığı veya kapattığını konuşmak hedefleniyordu.

* Yrd. Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Üçüncü eksen, gündelik pratikte laikliğin, bir bütün olarak eğitim sisteminde ve özelde üniversitede eşitlik ve özgürlük açısından olumlu veya olumsuz sonuçlarının neler olduğunun tartışılmasıydı. Bu anlamda eğitim kurumlarındaki belli başlı baskı, sansür, sınırlama, dışlama ve ayrımcılık mekanizmalarının somut olarak nasıl işlediği; farklı inanç gruplarından olanlar açısından öne çıkan sorunlu alanlarda laiklik pratiklerinin etkilerinin neler olduğu gibi tespitlerin yapılması bekleniyordu.

Son eksen ise, “Nasıl bir gelecek?” başlığı altında gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade ve inanç özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla bir arada yaşamayı güvence altında alan bir laik eğitim tahayyülünün nasıl geliştirilebileceği sorusu oluşturunuyordu.

Tartışmalara Dair Tespit ve Gözlemler

Tartışmalara birkaç temel sorunsal hâkim olmakla birlikte, “laik eğitim nedir?” temasının ön plana çıktığını söylemek mümkün. Bu temanın altında yatan soru ise “laiklik nedir” sorusuydu.

Laiklik ve laik eğitim

Laikliğin “nötr” bir anlayış olduğunu savunan katılımcılar, laik eğitim sisteminin bilgi aktarımından çok soru sorma pratiği geliştirmeye odaklı olması gerektiği tespitinde bulundular. Laiklik, eleştirelilik ve bilimselliğin yanı sıra endoktrinasyondan uzak, diyalog ve empati üzerine temellenen bir eğitim biçimi olarak anlaşılmalıydı. Bu tanıma göre laik eğitim, dini ve siyasal iktidarların yasaklarının işlemediği, cinsellikten dini inanca kadar çeşitli konuların önyargısız olarak konuşulabileceği ve sorgulanabileceği bir öğrenim alanıydı.

Buna karşılık, laikliğin bir iktidar biçimi olduğunu düşünen katılımcılar, Türkiye’de laikliğin bir birlikte yaşama praksi kaygısıyla değil, tek tipçi bir hegemonya hedefiyle yukarıdan dayatıldığını ve Kemalizm’le özdeşleştiğini savundular. Bu görüşe göre, devlet rejimiyle iç içe geçmiş olan laiklik pratiği, dini Diyanet İşleri Başkanlığı, laikliği ise Türk Silahlı Kuvvetleri ve Anayasa Mahkemesi’ne havale etmiş; üniversiteleri devrim bekçilerine çevirmişti. O halde sorunun temelini kurumsal yapıda aramak gerekiyordu. Kemalizm bir dünya görüşü değil, bir egemenlik biçimiydi; başka bir deyişle, temelinde “ne yapmalıyız” sorusu değil, “ne yapmamalıyız” sorusu (yani yasaklar) vardı. Empati yerine iktidar reflekslerini geliştiren bir eğitim anlayışı doğuruyor; öğrencilere öğrenmeyi sevdirmedeği gibi, eğitim kurumlarına karşı güvensizlik oluşmasına sebep oluyordu.

Bu iki pozisyonun arasında duran bir üçüncü görüşe göreyse laiklik, tarihsel olarak geliştiği bağlamlar içinde farklılaşabilen bir pratikler bütünüydü. Özgürlükçü bir toplumda laik eğitim özgürlükçü olabiliyor iken, Türkiye gibi toplumlarda otoriter formlara bürünebiliyordu. Dolayısıyla laikliğe toplumsal bağlamından ayrı bir içerik atfetmek doğru değildi.

Bunlara paralel olarak gelişen bir diğer tartışma hattı, laikliğin dini dışlayıp dışlamadığıyla ilgiliydi. Türkiye’de din ve laikliğin iç içe geçtiğini savunan katılımcıların dile getirdiği görüşler ikiye ayrılıyordu. Bir taraftan din ve laikliğin aynı yapıya sahip oldukları, zira ikisinin de bir inanç sisteminden ibaret olduğu görüşü dile getirildi. Laiklik Türkiye’deki dini inanışa da damgasını vuruyor, İslami inancı Diyanet şekillendiriyordu. Dolayısıyla Aleviliği ve Sünniliği Kemalist laiklik anlayışından ayırarak tartışmak doğru değildi. Keza, Türkiye’de üniversitenin “universitas” anlamını taşımadığı, aksine laik-Kemalist bir medrese olduğu ve buraya başörtüsü ile girmenin camiye örtüsüz girmek kadar tepki uyandırdığı fikri ortaya atıldı. Diğer taraftan, Türkiye’de laikliğin dinden yeterince ayrışmamış olduğu görüşü savunuldu. Bu görüşe göre, laikler de din temelli ayrımlar yapmaya devam ediyorlar; hâkim din, laikleri de hizalıyor. “Gâvur” veya “kâfir” sözcüklerinin hakaret olarak algılanması, vicdan özgürlüğünün

Türkiye'deki hâkim dinin etkisinde kaldığının göstergesiydi. Dolayısıyla, önce laiklikle dini birbirinden ayırt edecek mekanizmaları geliştirmek gerekirdi.

Buna karşılık, din ile Kemalist laikliğin birbirinden farklı olduklarını, zira ikincisinin sorgulanabileceğini savunan bir katılımcı, metin ile bağlamı ayırmak gerektiğini vurguladı: Bir metin olarak Kuran eşitlik ve ahlaktan bahsediyor olabilir; ancak örneğin yeşil sermaye olgusu bağlamsal kırılmalara işaret ediyor, din ve kapitalist sömürü sistemi bir arada var olabiliyordu. Sosyolojik bir olgu olan dinsel pratiği, metinler üzerinden anlamak yanlıştı. Eğer din ve laiklik birbirlerinden ayrıştırılamayacak hale geldiyse, bu yapısal veya özsel olarak aynı oldukları anlamına gelmezdi. Laik eğitim söz konusu olduğunda, bir öğretmenin iradeleri eğittiği unutulmamalı, eğitim olgusu demokrasi ve özgürlük gibi soyut ilkeler üzerinden tartışılmamalıydı. Dini, politik ve ideolojik sembollerin sınıfa girmesi sakıncalıydı, zira olgusal anlamda sorgulamanın önünü kapatıyorlar ve iradeler üzerinde baskı oluştuyorlardı.

Din eğitimi ve din bilgisi

Bir bilgi sorunu olarak laikliğe dair bu toplantıda üretilen fikirlerin çoğu, din dersleri ile din eğitimindeki tek tipliğin eleştirisine yöneldi.

Din dersinin zorunlu olmasının laiklikle çeliştiği görüşü tüm katılımcılar tarafından benimsendi. İçerik açısından bakıldığında, din derslerinde tek bir dinin okutuluyor olması da bir sorun teşkil ediyordu. Liselerde okutulan din dersleri teoloji temelliydi. Zebur ve Tevrat'ın Hıristiyanların da kitabı olduğu belirtilmiyor, Alevilik, Süryanilik gibi mezheplerin varlığı hakkında bilgi içermiyordu. Sünniler, mağduriyet iddialarında haklı olsalar bile, yine de sistemin avantajlarını kullanabilen kesim oluyorlardı. Laik sistemin eğitim alanında ürettiği mağduriyetin başörtüsü sorununa indirgenmiş olması, diğer dinlerin dışlanmış olduğu gerçeğinin üzerini örtüyordu.

Azınlık okullarında din eğitiminin kültürün devamlılığı açısından zaruri hale gelmesi de buna bağlı olarak tartışılan hususlardan biriydi. Laikliğin, milliyetçilik ve hâkim din ile birleştiği noktalara dikkat çeken katılımcılar, azınlık okulları açısından da devletin din eğitiminden tamamıyla çekilmesinin hayırlı olacağına işaret ediyorlardı.

Bu bağlamda genelde kamuoyunda tartışılmayan bir konu daha dile geldi: Din konusunda üretilen bilginin teolojiyle sınırlı olması, Türkiye'de dinin bir araştırma konusu olmadığını gösteriyordu. Batı'da eğitim dallarından biri olan din bilgisi (religious studies) alanı Türkiye'de boş kalmaya devam ediyordu. Var olan ilahiyat fakültelerinin hiçbirinde İslam'dan başka bir din okutulmadığı gibi, dinler tarihi kürsüsü de yoktu.

Ayrıca, bilim eğitimi konusuna da bakılması gerektiği vurgulandı. Bu bağlamda dile gelen görüşler, pozitivist bilimin (ve özellikle evrim kuramının) eğitimiyle ilgili iki farklı tablo ortaya çıkarıyordu. Birincisine göre, fen hocalarının "takiye"yi vaaz etmesi; yani öğrencilerin yaradılışa inanmasını, ancak üniversite giriş sınavlarında işe yarayacağı için evrimi de bilmesini salık verebildiklerine işaret edildi. Dolayısıyla bilimin nasıl okutulduğunun dikkate alınması gerekiyordu. İkinci görüşe göreyse, pozitivist bilimler bütünlüklü bir sorgulamayı özendirmediği oranda tefekkürü ortadan kaldırıyor ve amaçsız bilgi üretimine sebep oluyordu. Böylesi bir bilgi, topluma faydalı olamıyor, toplumun ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu yüzden de üniversite bilginin üretildiği yer olmaktan çıkıyor, internet veya sivil toplum kuruluşları okulların yerini alıyordu. Başka deyişle toplum, tefekkürü dışlamayan bilgiyi alternatif kaynaklarda arıyordu.

Laikliğin, din dersinde ne okutulduğu sorusuyla sınırlı kalmadığı, örneğin Fethullah Gülen okullarında din dersi olmamasına rağmen ders dışı faaliyetlerin dini içerikler taşıdığına da ayrıca dikkat çekildi. Eğitimi sadece müfredat olarak düşünmemek, bunun yerine okul ve üniversite ortamının tamamına göre değerlendirmek gerektiği tespiti yapıldı.

Eğitim ile toplumsal yapı arasındaki çelişki

Laikliğin sadece devleti tanımlayan bir kavram olabileceği, bireyin ise ancak “seküler” olarak nitelendirilebileceği görüşü, eğitim sistemi ile toplumsal yapı arasındaki ikilem ve çelişkilerin bir özeti gibiydi.

Ev ve okul arasında bir değer ikilemi olduğunu belirten bazı katılımcılara göre, Sünni Müslümanlar kendilerini sistemle barışık hissetmiyordu. Gerek okullarda verilen din eğitimi, gerekse imam hatip liselerindeki eğitim, günümüzde Müslümanların yaşantılarından kopuktu. Üniversite ise farklı illere göre farklı çatışmalar yaratabiliyordu. Bir ilde üniversiteye ahlaki ve dini bozan unsur olarak bakılırken, diğer bir ilde öğretim üyesinin başı örtülü eşiyle kent merkezinde görülmesi akademik açıdan sorun yaratabiliyordu.

“Halk İslâmı’nın” gelenekler üzerinden temellenmesinden dolayı üniversitelerde oruç tutmayana müdahale etme gibi sorunların ortaya çıktığı da dile getirildi ancak bu konu derinlemesine tartışılmadı.

Uzlaşma ve Çatışma Eksenleri, Eksik ve Gedikler

Tartışmacıların neredeyse tamamı, mevcut laik eğitim sisteminin sorunlu olduğu konusunda görüş birliği içindeydi. Türkiye’ye has laikliğin kendi özgül tarihinin eğitimde çarpık bir gelişmeye yol açtığı defalarca belirtildi. Katılımcılar, Kemalist laikliğin serüveninin eğitimde bilginin içini boşaltmış olduğunu, üniversiteyi din ve laikliğin araştırıldığı, bu konularda sağlıklı bilginin üretildiği mekân olmaktan çıkardığını vurguladılar. Korku ve tepkicilik üzerinde temellenen eğitimin, birlikte yaşamanın koşullarını geliştirmek yerine, tam tersine, toplumda çelişki ve çatışma yaratmaya yatkın olduğu şüphe götürmeyen bir olgu olarak tespit edildi. Türkiye’ye has laikliğin sorgulanması gerektiği de neredeyse mutlak olarak uzlaşılan noktalardan biriydi.

Toplantıya katılanlar birçok konuda uzlaşa ve hoşgörü içinde olsalar da, belirgin olarak ortaya çıkan çatışma noktalarından biri, laiklik ile din arasındaki yapısal/içeriksel fark ile ilgiliydi. Yukarıda da bahsedildiği üzere tartışmacılar laikliğin bir iktidar yapısı olma özelliğinin bu kavrama içkin olup olmadığı konusunda uzlaşamadılar. Bunun nedenlerinden biri, laikliğin Batı kaynaklı olduğu için Müslüman olarak nitelenen Türkiye’ye uyarlanmasının sorunlara yol açtığı/açacağı düşüncesi idi. Laikliğin bir amaç değil, araç olduğu; ortak zemin kurabilme veya adaleti tesis edebilme açısından zaruri olmadığı görüşü savunuldu. Hıristiyan dünyasından ziyade Yahudiliğe bakmanın daha sağlıklı modeller inşa etmek açısından hayırlı olacağı dile geldi. Ancak, bir tartışmacının “gâvur olmaktan kurtulmak mümkün mü?” sorusu yanıtız kaldı. Cemaat üyesi olmak dışındaki varoluşsal/siyasal alternatiflerin neler olabileceği; cemaatçiliğin başka türden çatışmalara yol açıp açmayacağı; laiklikten farklı bir siyasal rejim veya düzenlemenin neye benzeyeceği; eğitimin içeriğinin otoriter olmayan biçimlerde nasıl ortaklaştırılabileceği; inanç dereceleri ve şekilleri arasındaki farklılıklara (örneğin dindar olmak ile inandığı halde dini kurallara göre yaşamayı istememek) göre nasıl düzenlemeler yapılacağı tartışılmadı. Keza, ateizm bu toplantıda değinilmeyen konulardan biriydi.

Öte yandan, laikliğe içkin olan özgürleştirici potansiyelin Türkiye’de hiç var olmadığını savunan tartışmacılar laikliğin “normatif” değil, “optimum” bir kavram olduğunda hemfikir olsalar da, dinden taviz vermeden kurulabilecek bir ortak yaşam konusunda somut öneriler getiremediler. Tartışmalar kavramsal veya deneysel olmaktan çok, Türkiye’deki laiklik pratiklerinin eleştirisine yoğunlaştı. Dolayısıyla var olan somut mücadelelerin tahayyül ufuklarının sınırlarını aşamadı.

Toplantının sonlarına doğru ifade edilen bazı görüşlere göre, dindar kesimin üzerindeki baskı kalkmadıkça dindarlar kendileri dışında başka grupların haklarını savunamayacak, zira rahatlayamayacaklardı. Bu baskıyı yaratan ve bundan beslenen “laikçiler” ise, bir türlü rahatlayamayan dindarların farklı din ve etnik gruplar arasında ortak zemin arama konusundaki bariz zaafalarını, laik baskıyı meşrulaştırmak için kullanacaklardı. Bu fasit dairenin çözümü için gerekli adımlardan birinin, “Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” toplantısı gibi ortamların çoğaltılarak, birbirine antagonistik olarak kurgulanan grupların somut sorunları tartışmasını sağlamak olduğu konusunda katılımcılar hemfikir oldular.

Toplantı esnasında ortaya çıkan somut sorunlardan biri, toplantı mekânının namaz kılmaya müsait olmayan bir yer olmasıydı. Mekânın bir üniversite olması ise, gündelik bir laiklik pratiğinin dindarları nasıl etkileyebileceğinin doğrudan göstergesiydi. Başörtülü katılımcılar o mekâna girebilmişlerdi (ki bunun istisnai bir durum olduğu herkes tarafından malumdu), ancak toplantı namaz saatlerine göre düzenlenmediği ve o mekânda namaz için müsait bir zemin olmadığı için mağdur edilmişlerdi.

Üniversitede başörtüsü sorunu, tartışma eksenlerinin açık veya zımni referansını oluştururken (ve toplantıya katılanlardan biri hariç herkes başörtüsü yasağına karşı çıkarken) gelenekler ve kılık-kiyafet konusu ele alınmadı. Bir katılımcı, etek boylarının Türkiye’deki çeşitli üniversitelerde bölgesel hassasiyetler bahanesiyle düzenlenmesi gibi bir sorun karşısında nasıl bir tavır geliştirileceğini sorduğu halde bir yanıt alamadı. Keza, çeşitli üniversitelerde oruç tutmaya zorlama türünden baskılar –kısmen zaman darlığı ve başka gündemlerin toplantıdaki ağırlığı yüzünden– tartışılmadı.

Böylesi eksikliklere rağmen birçok konunun yine de etraflıca konuşulabilmesi, toplantıyı verimli kılan unsurlardan biriydi. Laikliğin egemen bir ideoloji olduğunda hemfikir olan katılımcılar, varsayılan “normalliklerin” sorgulanması ve tartışılması sayesinde farklılıkların abartılmasının da önüne geçebileceği konusunda ortaklaştılar.

Laik Eğitimin Geleceğine Dair Tahayyüller ve Öneriler

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesinin ikinci tartışma toplantısında yapılan tartışmalardan hareketle aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Eğitim, bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Eğitimdeki sorunların, başörtüsü yasağına ve din derslerine indirgenmesi, eğitimde laikliğin içerdiği birçok boyutu görünmez kılıyor. Eğitim, birlikte yaşamın mümkün kılınabilmesini sağlayacak bilgisel ve pratik zeminin hazırlanmasına hizmet etmelidir. Eğitimi toplumsal anlamda değerli kılan esas itibarıyla budur. Bu açıdan bakıldığında eğitimde laiklik meselesinin salt müfredattan ibaret olamayacağı aşikârdır. Laik eğitimin nasıl olması gerektiği, müfredatın ötesinde, eğitsel olan ve olmayan tüm faaliyetleri içerecek şekilde düşünülecek ve tartışılacak bir konudur.
- Laikliği bir amaç değil, bir araç olarak kavramak, eğitim alanındaki bazı tıkanmaların aşılmasını sağlayabilir. Kemalist laikliğin yasağcı uygulamaları, ayrımcılık içerdikleri oranda eğitimi ideolojik bir mücadele alanına çevirmiş ve eğitime olan güveni sarsmıştır. Laikliğin normatif olmaktan çıkarılıp, optimum bir kavrama dönüşmesini sağlayacak fikri zemin hazırlanmalıdır. Toplumsal unsurlarla barışık bir eğitim sisteminin, din ve inanç özgürlüğü konusunda daha duyarlı bireyler yetiştireceği kesindir.
- Üniversite ortamının ve üniversitede bilgi üretiminin dinler ile ilişkisi yeniden kurulmalıdır. Bunun temel taşlarından biri teolojik olmayan din bilgisinin üretimidir. İlahiyat fakültelerinde ve üniversitelerde farklı inançların tarihi ve sosyolojisi bilim nesnesi haline gelmelidir. Siyasi iktidarların kullana geldiği birtakım suni karşıtlıkların aşılması ve indirgemecilikten uzak toplum tahayyüllerinin geliştirilmesi böylesi bir bilgi

birikimi aracılığıyla sağlanabilir. Kimliklerin kurulma süreçlerindeki karmaşık mekanizmalar anlaşıldıkça, farklılıkların kabulü de mümkün hale gelir.

- Devlet din eğitiminden tamamıyla çekilmelidir. Din değil, dinselliklerin var olduğu tespitinden hareketle, “din” dersi yerine “inanç” dersi verilmesi düşünülebilir. Böylesi bir ders, tüm inanç sistemlerine eşit mesafede duran bir içeriğe sahip olabilir ve laiklik gibi seküler inançları da kapsayabilir.
- Üniversite laik eğitimin sorunlarının giderilmesi için gerekli olan diyalogun kurulabileceği mekândır. Mevcut laiklik anlayışları arasındaki çelişkilerin ve sistemin kendi laiklik tanımına ve anayasal sisteme aykırı uygulamaların altını çizmek bile, sorunları ortaya koymak açısından bir ilk adım olabilir. Üniversitelerde farklı dinlere mensup kişiler, ortak çalışma yapmaya özendirilebilirler. Bir yandan özgürlükçü laikliği savunurken, diğer yandan insan haklarını içeren bir anlayış geliştirmek ve zıtlaşmış kutuplar arasındaki korkuların dağılması sağlanabilir.
- Üniversiteler ve eğitim alanındaki karar mercileri başta olmak üzere tüm toplumsal kesimler, farklı çevrelerin endişelerini, korkularını ciddiye almalıdır. Yasakçı laiklik, farklılıkları eritmeyi ve bastırmayı hedeflemiş, haklı mağduriyetler doğurmuştur. Bunun yerine “mozaik” (yan yana yaşamak) ve hatta “ebru” (iç içe geçmek) metaforlarından esinlenen toplum modelini esas alan eğitim sistemleri tasarlanmalıdır.
- Sünni Müslüman çevreler, yasakçı laiklikten ötürü geliştirdikleri reflekslerden kendilerini arındırmalıdır. Hâkim dinin yok saydığı, küçümsediği veya damgaladığı din ve inanç şekillerini ve hatta dinsizliği de içine alabilecek hak mücadelelerinde yer almaya başlamaları, egemen iktidarlara nasıl ekleniyor olduklarının farkındalığını da geliştirecek, “halk İslâmı” olarak nitelendirilebilecek türden hoşgörüsüzlüklerin önüne geçilmesi için neler yapılabileceğine işaret edecektir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı tümenden kaldırılmalıdır. Mevcut İslami pratiklerin devlet eliyle yönlendirilmesi, kendiliğindenliğin yol açacağı çarpıklıkları önleyemediği gibi, bir dizi başka çarpıklığın da doğmasına neden olmaktadır.
- Cemaatçi model önerilirken, bundan doğabilecek düşünsel ve pratik birtakım sorunlara da çözüm bulunmalıdır. Çeşitli tarihi dönemlerde denenmiş ve halen de denenmekte olan cemaatçilik, kendine has çıkmazlar üretebilmektedir. Bir arada yaşamı geliştireyim derken sekteye uğratmak; din özgürlüğünü garanti altına alayım derken bir dinin içindeki çoğulculuğa bile tahammül edememek gibi sonuçlara yol açma ihtimalleri dikkatlice düşünülmelidir. Tek tipçiliğin çok çeşitli çehreleri olduğu daima hatırdta tutulmalıdır.